

МОВНА СВІДОМІСТЬ ТА МОВНО-НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ МЕШКАНЦІВ МІСТА МИКОЛАЇВ

У статті простежено еволюцію поглядів соціолінгвістів у визначенні поняття «мовна свідомість»; розглянуто особливості мовної та національної ідентифікації мешканців міста Миколаїв за матеріалами офіційної статистики та власного соціолінгвістичного опитування, а також з'ясовано мовні пріоритети населення Миколаєва.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна свідомість, національна ідентифікація, рідна мова, білінгвізм, мовна ситуація, мовна політика, державна мова.

В статье прослежено эволюцию взглядов социолингвистов на определение понятия «языковая сознательность»; рассмотрены особенности языковой и национальной идентификации жителей города Николаев за материалами официальной статистики и собственного социолингвистического опроса, а также охарактеризованы языковые приоритеты населения Николаева.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая сознательность, национальная идентификация, родной язык, билингвизм, языковая ситуация, языковая политика, государственный язык.

The evolution of sociolinguists' looks relating the definition of the term «a linguistic consciousness» has been researched in the article; the peculiarities of the national authentication the habitants of city of Mykolaiv are considered according with the materials of the official statistics and own sociolinguistic questioning; the linguistic priorities of Mykolayiv.

Key words: sociolinguistics, a linguistic situation, linguistic policy, a mother tongue, national minorities, Ukrainian-Russian bilingual process, a official language.

Соціолінгвістичні дослідження мовних ситуацій становлять необхідну передумову для вироблення і впровадження мовної політики. В Україні такі дослідження набувають особливого значення, оскільки упродовж тривалого історичного періоду бездержавності мовна ситуація країни зазнала великих деформацій.

Сьогодні факт наявності двох мов у нашій державі незаперечний, особливе зацікавлення викликають мовні ситуації на півдні країни, тому що силове поле двох мов на цих землях різне навіть у межах того самого міста. Ось чому встановлення мовних пріоритетів та визначення мовної ситуації південного регіону України, зокрема визначення рівня мовної свідомості та мовно-національної ідентифікації мешканців міста Миколаїв, – важлива й актуальна проблема сучасних соціолінгвістичних досліджень.

У сучасній соціолінгвістиці мовна ситуація та мовна свідомість як предмет окремого дослідження чітко окреслена в працях В. О. Авроріна, Л. П. Крисіна, Л. Б. Нікольського, П. О. Селігея, Г. В. Степанова, О. Д. Швейцера, які описували її переважно на матеріалі зарубіжних країн. На власнеукраїнському ґрунті мовну ситуацію вивчали за джерелами походження (В. М. Русанівський,

О. І. Железний), за характером формування національної свідомості (В. В. Акуленко, О. С. Мельничук, С. В. Семчинський, М. Степаненко та ін.), за чинниками вибору мови спілкування в умовах близькоспорідненого білінгвізму (Н. П. Шумарова, Ю. Ю. Саплін, С. О. Соколова), за специфікою українсько-російських мовних зв'язків у різні періоди історичного розвитку (Г. П. Іжакевич, І. К. Білодід, В. М. Бріцин, В. А. Глушенко, О. О. Тараненко, Г. Д. Басова). Комплексне дослідження взаємозв'язку етнічних та соціальних процесів у регіонах України заявлено в працях Л. І. Полякової, В. М. Демченка, О. А. Колесникова, І. В. Попеску, однак мовна ситуація Миколаєва залишається малодослідженою, а в повному її вияві (мовна свідомість та національна ідентифікація мешканців регіону) зовсім не розглядалася.

Метою даної статті є визначення рівня мовної свідомості та національної ідентифікації мешканців міста Миколаїв. Відтак вирішенню підлягають такі **завдання:** 1) дослідити еволюцію поглядів сучасних соціолінгвістів щодо змістового наповнення поняття «мовна свідомість»; 2) визначити основні чинники, які впливають на рівень мовної свідомості; 3) з'ясувати рівень мовної свідомості та національної ідентифікації за даними Всеукраїнського перепису

населення 2001 року та власного соціолінгвістичного опитування.

Мові належить ключова роль у процесах утвердження й зміцнення національної держави. Її поширення в суспільній комунікації об'єднує населення країни в єдину цілісну націю. Водночас мова – це не лише засіб спілкування, вона нерозривно пов'язана з природним довкіллям і культурою народу, який нею говорить. У мові акумульовано його віками накопичений досвід, знання й уявлення про світ, вона формує самобутню національну культуру, відмінну від культури інших народів. Саме в цілісному мовно-культурному просторі формується колективна національна ідентичність, в основі якої – усвідомлення кожним індивідом своєї причетності до традицій, культури й історичної долі всієї національної спільноти [6, с. 4].

Утвердження в незалежній Україні мови найчисельнішого корінного етносу у функції державної цілком відповідає принципам мовно-культурного будівництва і є єдиним шляхом консолідації населення і гармонізації міжетнічних стосунків у країні. У 10-й статті Конституції України, прийнятій Верховною Радою 28 червня 1996 року, зафіксовано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» [2].

Так, українську мову проголошено державною, але за 20 років незалежності представникам влади так і не вдалося забезпечити її статусні повноцінні функційні параметри. Хоча в державних установах документація ведеться переважно українською, проте службовці далеко не завжди користуються нею, не кажучи вже про представників інших сфер, де використання української мови й надалі залишається обмеженим.

Останнім часом у соціолінгвістиці активно використовується поняття «мовна свідомість», оскільки без нього важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот, з'ясувати зовнішні причини багатьох мовних змін. Але оцінити повну теоретичну значущість поняття досить важко, адже воно є порівняно новим та залишається недостатньо вивченим.

Дослідженням поняття «мовна свідомість» займалися мовознавці різних країн світу. Так, словацький учений Я. Горецький інтерпретує це поняття як «інтеріоризовану систему вербальної поведінки» [6, с. 8]. Російський етнолінгвіст С. Є. Нікітіна зближує мовну свідомість із поняттям стратегії й тактики мовленнєвої поведінки, що зумовлена такими властивостями особистості, як культурний статус, соціальна приналежність, стать, вік, світогляд, психологічний тип тощо [5, с. 8]. Дослідник Б. Ажнюк вживає термін «метамовна свідомість» у річизі американської

соціолінгвістики, розуміючи під ним здатність людини подумки порівнювати мови, якими вона володіє [6, с. 9].

У зарубіжних публікаціях з методики викладання часто зустрічається термін «усвідомлення мови». Ідеться про свідоме опанування мови: учнів не просто ознайомлюють з її правилами, а й заохочують міркувати над тим, як вона влаштована, як працює, як її краще вивчати, як поліпшити стратегії спілкування. Така методика дає змогу зміцнити мовоприхильність учнів, прищеплює здатність опору політиці лінгвоциду та явищам маніпулювання мовою [6, с. 11].

Так, найґрунтовніше сучасне українське видання із соціолінгвістики, в якому запропоновано й окреслено структуру поняття «мовна свідомість», належить досліднику Пилипу Селігею. У книзі «Мовна свідомість: структура, типологія, виховання» (2012 р.) автор на основі ціннісного критерію подав розробку типології рівнів мовної свідомості, розглянув засади, методи та основний зміст мовного виховання громадян України [6].

Свідомість – це суб'єктивне відбиття людиною навколишнього світу. Відтак мовна свідомість є відображенням власне мовної царини. Звідси визначення: **мовна свідомість** – це небайдуже ставлення до мови. Таке визначення чітко відмежовує мовну свідомість від її розуміння як мовної картини світу. Якщо там ідеться про усвідомлення в мові позамовного світу, то тут – про усвідомлення самої мови (за П. Селігеєм) [6, с. 13]. Далі у роботі ми будемо дотримуватися саме такого тлумачення.

З'ясувавши змістове наповнення терміна «мовна свідомість», ми можемо перейти до визначення рівня мовної свідомості та мовно-національної ідентифікації мешканців міста Миколаїв.

За словами вченого П. Селігея, між мовною і національною свідомостями існує взаємозалежність. В етносу, який розмовляє мовою, відмінною від мов інших етносів, неминуче пробуджується відчуття власної самобутності. У цьому сенсі мова постає одним із вирішальних і, можливо, найперших історичних чинників формування національної свідомості. І навпаки, занепад мови, лінгвоцид майже завжди призводять до її спотворення й розпаду. З іншого боку, наявність окремішньої згуртованої національної спільноти плекає самобутність мови [6, с. 14].

Особливістю національного складу Миколаєва є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення України, у 2001 році на території регіону проживали представники понад 100 національностей і народностей.

Хоча українці становлять найбільшу етнічну групу на цій території (згідно з переписом 2001 року, у Миколаєві 81,9 % українців від загальної кількості населення, а росіяни належать до національної меншини, хоча й найчисельнішої –

14,1%), частина етнічних українців змінила мовно-культурну ідентичність з української на російську. За даними перепису 2001 року, 17,5 % українців, які мешкають у Миколаївській області, вважають рідною мовою російську [1].

Для дослідження мовних уподобань та визначення мовно-національної ідентичності населення Миколаєва ми провели власне соціолінгвістичне опитування, за результатами якого визначили демографічну і комунікативну потужність української та російської мов на досліджуваній території.

Цікаво порівняти дані перепису населення 2001 року із соціолінгвістичним опитуванням, яке проводилося серед учнів шкіл, студентів та членів трудових колективів Миколаєва у жовтні 2011 року. В опитуванні взяла участь 2092 миколаївці різної вікової категорії та національності.

Так, домінуючим етносом є українці і складають 84,8 % від загальної кількості опитаних мешканців, кількість росіян становить 11,9 % від з. к. респондентів, по 0,7 % від з. к. опитаних належать болгарам та грузинам, представників інших національностей нараховується менше ніж 2,5 % від з. к. респондентів.

Респондентам було запропоновано дати відповіді на питання: «Ваша рідна мова», «Рівень володіння українською мовою», «Чи хотіли б Ви удосконалити свої навички володіння українською мовою?».

Проаналізувавши відповіді миколаївців на питання «Ваша рідна мова», спостерігаємо той факт, що рідною українську мову назвали 69,9 % українців, у свою чергу, 23,7 % українців зазнали впливу російської мови і вважають її своєю рідною, а також 6,2 % українців виявили подвійну мовну ідентифікацію (вважають своєю рідною мовою і українську, і російську). До другої найчисельнішої етнічної групи належать росіяни (11,9 % від з. к. респондентів). Щодо росіян, то 90,0 % від з. к. опитаних росіян вважають рідною мовою мову своєї національності, але наявна невелика відсоткова частка тих, які вважають своєю рідною мовою українську – 6,0 %.

У соціолінгвістичному опитуванні також взяли участь представники інших національних меншин (болгари, грузини, євреї, молдавани, вірмени, греки, татари, азербайджанці, гагаузи та інші), які проживають у Миколаєві. Відсоткова частка представників національних меншин становить 3,6 % від з. к. респондентів. Однак лише 46 % представників етнічних спільнот вважають рідною мовою мову своєї національності, відповідно, 35,5 % вважають рідною російську мову, українську мову вважають рідною тільки 3,9 % від з. к. опитаних представників національних меншин.

Дані мовно-національної ідентифікації респондентів засвідчують значно вищий, порівняно з етнічним самоусвідомленням, ступінь русифікації населення Миколаєва, що підтверджує соціолінгвістичне дослідження, згідно з яким мовно-культурна асиміляція випереджає етнічну.

Наслідки русифікації засвідчує той факт, що розбіжність між мовною ідентифікацією властива переважно українцям і представникам інших, неукраїнського і неросійського етносів. Так, російську мову визнали рідною 23,6 % українців і 46,0 % представників інших національностей, тоді як відсоток росіян, які назвали рідною не свою, а українську мову, низький – всього 6 %.

Для вивчення мовної ідентифікації населення міста респондентам запропоновано самостійно оцінити свій рівень володіння українською мовою. Отже, вільно володіють державною мовою 1555 опитаних миколаївців, що становить 74,3 % від з. к. респондентів, з них 1438 українців (81 % від з. к. опитаних українців). У свою чергу, 35,5 % росіян вільно володіють українською мовою і 38,7 % володіють на рівні «читаю – пишу». Серед інших представників національних меншин, кількість яких становить менше 4 % від з. к. респондентів, 38,1 % вільно володіють українською мовою. Дані проведеного соціолінгвістичного опитування дають можливість спрогнозувати, що за умов чіткої мовної політики держави 73,6 % представників різних неукраїнських етносів абсолютно адекватно сприймали б інформацію державною мовою.

Варто звернути увагу на той факт, що 43,3 % від з. к. респондентів хотіли б удосконалити свої навички володіння українською мовою, а також подібне бажання виявили 38,7 % представників національних меншин.

У результаті дослідження мовної свідомості мешканців міста Миколаїв, дійшли висновку, що на сьогодні українська мова не є мовою повного територіального й етнічного поширення. Однак позитивним є той факт, що ті мешканці міста, які не спілкуються українською мовою, все ж ідентифікують себе українцями і вважають рідною саме українську мову.

Тривалі процеси асиміляції, розмивання поняття «рідна мова» через пропаганду двох рідних мов сформували специфічну ментальність мешканців півдня України, в якій російське не усвідомлюється як інше, відокремлене від свого, українського. Ідентичність таких людей розмита, зв'язки зі своєю культурою ослаблені. Про цю особливість масової свідомості значної частини українського населення зауважив Джеймс Мейс в одній зі своїх статей «Україна як постгеноцидна держава» [3, с. 26].

Мовна свідомість жителів міста може змінитися завдяки домінуванню української мови в усіх сферах суспільного життя (як це зазначено в Конституції України), особливо у засобах масової інформації, оскільки вплив ЗМІ на свідомість людей має неабияке значення.

Все ж над питанням підняття престижу державної мови України варто замислитися кожному її громадянину, незалежно від національності, походження, соціального забезпечення, за підтримки цілеспрямованої мовної політики

держави, адже відомо, що престиж мови невід’ємний від престижу тих, хто нею розмовляє [7, с. 179].

Розпочати цей процес потрібно шляхом поширення української мови серед неофіційних сфер спілкування. Такі дії стануть тим поштовхом, що спонукатиме молоде покоління вибирати її як основну у спілкуванні. Поставши засобом щоденного

вжитку, державна мова повноцінно функціонуватиме та об’єднуватиме населення України.

У перспективі подальших соціолінгвістичних розвідок перед нами постає завдання – дослідити мовну ситуацію у вищих навчальних закладах Миколаївщини в умовах українсько-російського білінгвізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головне управління статистики у Миколаївській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mk.ukrstat.gov.ua/>.
2. Конституція України. Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
3. Масенко, Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання / Л. Масенко. – К. : Темпора, 2007. – 88 с.
4. Масенко, Л. Нариси з соціолінгвістики : [текст] / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 243 с.
5. Никитина, С. Е. Устная народная культура и языковое сознание / С. Е. Никитина. – М., 1993.
6. Селігей, П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / П. О. Селігей / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 118 с.
7. Сківська, В. «Мова – зброя політики» або про мовні проблеми у пострадянській Одесі / В. Сківська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / [за ред. Юліане Бестерс-Дільгер]. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 167-195.

© Попова О. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії: 29.05.2012 р.

ПОПОВА О. В. – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії ПВНЗ «Європейський університет», Миколаїв, Україна.

Коло наукових інтересів: соціолінгвістика, мовна ситуація, мовна політика.